

Розділ II
**Історіографія
та джерелознавство**

Володимир Пилипенко

**УЯВНА ВІЙНА З РЕАЛЬНИМ ВОРОГОМ:
ПЛАНИ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ
З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
У ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
СЕРЕДИНИ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.**

В статті на основі політичної публіцистики Речі Посполитої середини XVI — середини XVII ст. розглядаються плани можливої війни з Османською імперією. Визначаються їх специфічні та загальні риси.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, політична публіцистика, політична думка, війна.

В статье рассматриваются планы возможной войны с Османской империей на основе политической публицистики Речи Посполитой середины XVI — середины XVII вв. Определяются их специфические и общие черты.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Османская империя, политическая публицистика, политическая мысль, война.

The article is dedicated to the possible plans of war with the Ottoman Empire on the bases of political journalism of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the middle of XVI — the middle of XVII cc. Their special and general features are determined.

Keywords: the Polish–Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, political journalism, political ideas, war.

Польська політична публіцистика кінця XVI — першої половини XVII ст. відбивала головні зовнішньо- та внутрішньополітичні проблеми об'єднаної польсько-литовської держави. Беззаперечно, до таких належала і проблема постійної турецько-татарської загрози та можливої війни Речі Посполитої з Османською імперією. Загалом «турецьке» питання було одним з головних, разом з проблемами екзорбітації прав та реформування законодавства, у польській політичній думці XVI–XVII ст. Явище антитурецької літератури, яка отримала назву «турчиків», не було польським «винаходом». Майже всі європейські держави були втягнуті у боротьбу, активну або пасивну, з Османською імперією, що і відобразилось у тогочасній літературі¹.

В польській антитурецькій літературі існував комплекс повторюваних сюжетів, які постійно використовували автори. Дана розвідка є спробою детальнішого розгляду одного з таких сюжетів, а саме: планів уявної польсько-турецької війни, як її витворили в своїй уяві деякі автори кінця XVI — першої половини XVII ст. Для прикладу ми обрали твори Мацея Стрийковського, Петра Грабовського, Миколая Хабельського та анонімний текст 1622 року. Хронологічно перший текст від останнього відділяє майже півстоліття, два королі та польсько-турецька війна 1620–1621 років, яка спочатку продемонструвала майже повну неготовність польського війська до ведення воєнних дій, а потім вселила в душі польських політиків і письменників беззастережну віру в майбутні перемоги польської зброї.

Першим з авторів, які нас цікавлять, є Мацей Стрийковський. В своїй коротенькій брошурці 1575 року «O wolności Korony Polskiej, u Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...]» він виклав проект війни проти Османської імперії. Книга була написана під впливом вражень від подорожі до Стамбула у складі великої польської делегації. Автор звернув увагу на те, що Польща не готова протистояти турецьким і татарським атакам. Цю думку він уклав в уста турецького паші, який обіцяв султану за 15 тижнів «взяти Польщу руками», бо «там нема замків і міст до оборони». Одночасно Стрийковський звертає увагу читачів на те, що ворог вже наблизився до кордону держави: «Вже на кордоні поганці зайняли оборону, // І всі дунайські береги турок опанував». З огляду на такі обставини, Стрийковський закликає готуватись до війни ще за часів миру: «Та щаслива держава, яка в часи покою // Розмірковує і готує приладдя до бою»² (далі сторінка оригінального тексту буде вказуватись у квадратних дужках) і не чекає «щоб перед тобою дітей турки вбивали // Дружин, дівчат без сорому гвалтували». Для боротьби з Османською імперією автор пропонував створити європейську християнську коаліцію: «Домовились би разом всі володарі християнські // Як починати війну з тим ворогом поганським» [s. F4]. Стрийковський включав до коаліції майже всі європейські монархії, незважаючи на внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини участі цих держав у спільній війні. Таким чином, до одного грона союзників потрапили Іспанія і Нідерланди, Франція і Англія, Неаполь і Сицилія, Шотландія, Швеція, Данія, Португалія та інші. Об'єднавчим фактором, на думку Стрийковського, мало бути те, що «всі ми держави християнські». Автор навіть розробив план наступу на Османську імперію. Стрийковський пропонує нападати трьома фронтами. Першим мав стати удар через Середземне море, який Венеція та Іспанія нанесуть на Єгипет, а звідти підуть до Дарданелл, завойовуючи дорогою різні «замочки». Стрийковський розраховував на допомогу місцевого населення, більшість якого становлять греки та італійці (*Grekwie z Włochami osiedlie*), які відразу розпочнуть внутрішню війну проти турків. Згідно проекту наступу, німці, чехи і хорвати повинні були атакувати ворога з Угорщини і просуватись до Боснії, поляки ж і литовці — через Валахію і Мульгяни підуть до Болгарії і захоплять берег Дунаю — це другий фланг [s. GV]. Третім напря-

мом удару мало стати Чорне море, а головною силою — московський цар. Він мав захопити Азов і Танаїсом (Доном) дійти до Кафи і султанської столиці.

Окрім такого загального «ескізу» наступу об'єднаного християнського війська, Стрийковський пропонував захопити конкретні міста. До таких відносились Яси і Хотин, Васлули (Wasluly), до яких можна дійти за три дні від Хотина. Звідти — день переходу до Бершад і шість днів — до Бухаресту. Згідно інформації автора, Бухарест не має надійної оборони, тому його буде легко захопити. Так же легко мало пасти Джурджево. Після захоплення всіх цих міст дорога до Константинополя буде відкрита.

Іншим автором кінця XVI ст., який писав про війну з турками, є Петро Грабовський. Свій план він виклав у творі «Zdanie syna koronnego [...]». Перш за все, автор визначив стратегічне становище Речі Посполитої, і воно, на його думку, було невдалим, бо «від турків нас (поляків. — *В.П.*) не захищають ні гори, ні вода. ... Дунай вже в турецьких руках, а Кам'янець — голова нашої оборони — туркам як дрібничка»³. Також ксьондз вказав на те, що турки надійно зміцнили свою сторону кордону, а поляки — ні. Наступним етапом аналітичних спостережень Грабовського стало порівняння військ обох держав, і воно знову було не на користь Польщі: посполите рушення, яке має бути головною силою в обороні держави, не готове до війни з військом султана, натомість турецьке військо дисципліноване, вимуштруване, добре організоване і значно чисельніше [s. 11–12]. Вихід з такої ситуації Грабовський бачить у приєднанні Польщі до Священної Ліги. Використовуючи сучасну термінологію, автор «Zdania syna koronnego» бачив у Лізі систему колективної безпеки.

Логічним продовженням закликів приєднання до Ліги є рекомендації щодо її діяльності. Автор спроектував склад об'єднаного війська Ліги. На його думку, духовні особи та курляндський і пруський князі повинні виставити до війська райтарів, пруська та інфлянтська шляхта самі будуть райтарами в цьому війську, всі інші, хто приєднається до війська, будуть гусарами або козаками, міщани ж виставлятимуть піших стрільців [s. 70]. Разом із іспанцями, італійцями, німцями, французами та слов'янськими народами, що перебувають у складі Османської імперії (в тиранському ярмі, в мусульманській неволі), польське військо розпочне війну з ворогом. Тож Грабовський планував, що поляки разом з молдаванами і волохами займуть Перекоп і тим самим залишать турків «без однієї руки» — татар. Наступною наступальною операцією мало стати форсування Дунаю, після чого польське військо мало б «пряму дорогу до Константинополя». Побачивши такі вдалі дії, до поляків приєднаються Сербія, Боснія, Дакія, Болгарія, «бо вони найближче до польської корони і мовою, і вольностями». Паралельно наступальним діям польського війська на суші українські козаки будуть стримувати турецький флот на морі і утримувати блокаду турецької столиці. Угорщину займуть союзники, а турецькі приморські краї — іспанці. Цікаво, що автор передбачав участь у антитурецькій війні не лише європейських народів: «у Азії і Африці теж піднімуться вороги турків: перси, грузини, друзи, араби, копти, вірмени». Згадка про близькосхідні народи

та розділення їх між собою, наприклад, на друзів і арабів є цікавим свідченням поширення в Польщі кінця XVI ст. знань про Схід та його мешканців.

Грабовський постулює Польщу як одну з головних християнських держав Європи, без якої не можна вдало боротись з турками, заявляючи, що «без поляків жодної Ліги бути не може». Перевагами Польщі є географічне положення, зацікавленість у створенні Ліги та можливість знайти спільну мову з іншими слов'янськими народами швидше, ніж це зроблять німці [s. 15–17].

Одним з найцікавіших авторів з-поміж тих, хто писав про турецьку небезпеку та агітував за війну проти Османської імперії на початку XVII ст., був Миколай Хабельський. Його обставини життя маловідомі, дослідники навіть не знають точних років життя і послуговуються умовними: кінець XVI — початок XVII ст. Майже все, що знають про Хабельського, почерпнуто з «перших вуст» — він сам про себе писав у своїх творах. В молодості автор якийсь час провів у Європі, займався військовою службою. За невизначених обставин потрапив до турків у полон, де, найімовірніше, служив у артилерії. «Справжнім дивом» 1613 року повернувся до Польщі, де зайнявся активною пропагандою війни з Османською імперією⁴.

Мабуть, за точність інформації, яку Хабельський подає у творах, польський історик Богдан Барановський називав його найобізнанішим автором з тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією⁵.

Хабельський є автором двох невеличких брошур на теми турецької небезпеки: «Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego [...]» та «Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być [...]», які видавались разом 1615 року. Першу з них Станіслав Тарновський — відомий знавець старопольської літератури — охарактеризував як «фантастичний, але красивий план коаліції», другу ж назвав менш фантастичною і прагматичною⁶. У присвяті Жигмунду III автор виклав власне бачення необхідності польсько-турецької війни. Найбільший натиск Хабельський робив на релігійній боротьбі. Стимулом для написання твору, який би побудив християнських володарів на чолі з польським монархом розпочати Священну війну, за словами автора, були «визволення святих місць з поганських рук, кров невинних християн, які потерпають від неволі, звільнення християн з неволі». Бувший турецький в'язень не бачив іншого кандидата на роль лідера християн, окрім Жигмунда, який прославив своє ім'я перемогами над ворогами: «Iuż Nalewajko wniewierz obrócony, // Iuż Michaielo w Włóbech zniszczony, // Ledwie za Morze Karzeł vbeđł z boiu. // Szukał rokoiu»⁷.

Після похвал королю Хабельський перейшов до викладу, за характерною Барановського, плану війни з Портою, який відрізнявся від «шаблонних поглядів». Відразу автор закликає читачів вірити його порадам, бо «Бог мені вбогому турецькому в'язню показав багато поганських міст і я бачив їх оборону» [s. B]. Так, Хабельський стверджує, що за часи свого перебування у володінні різних турецьких вельмож постійно видивлявся способів до більш

ефективного наступу на Османську імперію. Згідно з власними спостереженнями, Хабельський проводить думку, що Османська імперія не має достатньо міцної оборонної системи, адже «вся оборона на берегах моря і кордонах, а тим часом між морями Чорним та Білим оборони нема, бо ворога біля себе не чують» [s. V]. В цьому автор бачить велику перевагу Польщі і слабкість турків, бо «турки з трьох сторін прикриті морем, а з четвертої — горами і ворога біля себе не чують», чим варто скористатись християнам. Автор розраховує на те, що християни вдарять першими і відразу по всіх напрямках — «з такою атакою мала б імперія впасти». Християнському війську слід наступати з трьох флангів, щоб «ворог був оточений страхом з усіх сторін» [s. BV], бо «турки воюють лише на один фронт» [s. CV]. Планувалось, що німці будуть наступати через Угорщину до Болгарії і Боснії, а поляки нападуть через Валахію. До планованої коаліції християнських держав мали увійти поляки, німці, угорці, серби, болгары, австрійці, іспанці, французи та Ватикан. Очевидно, що таку коаліцію мав очолювати найдостойніший з монархів — тобто Жигмунд III. Цікавою є ремарка автора щодо «сумісності» військ різних держав. Так, за його спостереженнями, німці і угорці не люблять один одного і не завжди допомагають в битвах, тому краще, щоб угорці наступали разом з поляками⁸. Причому, автор досить поблажливо, як для агітаційного тексту, ставився до тих, хто не захоче приєднатись до спільної війни з турками, він їх просто пропонував відпустити. Іншим же вказував на «божі знаки»: нібито поки Польща воювала з турками, в країні все було гаразд, а тільки-но перестала, «почались епідемії і рокоші, які спустошать край» [s. B2V].

Автор радив «зайняти певні місця на високих горах та при визначених ріках і мати багато стрільби, то навіть все військо турецьке звідти не вирветься» [s. B3V]. Від Дунаю до Чорного моря він не бачив перешкод для просування війська, бо там живе мало турків і то в основному у містах, а землі заселені християнами.

Початково Хабельський планував, що поляки разом з угорцями зможуть зібрати 100-тисячне військо, німці виставлять до зброї 60 тисяч. «П'ятою колоною» християнської коаліції мали стати християни, які мешкають в Османській імперії, — як раби, так і вільні. «У кожному турецькому домі християнські невольники... Майже у кожному місті знайдеться християнська вулиця», — і всіх їх хотів задіяти у війні Хабельський. Збільшення війська вдвічі пророкував автор після того, як до нього приєднуються всі охочі від Греції до Персії. Розраховував автор й на те, що частина турецького війська перейде на сторону християн [s. C].

Автор не бачив перешкод об'єднаній християнській армії на шляху до перемоги над мусульманами і зі своєю досвіду давав поради, як краще діяти, щоб швидко перемогти ворога. За словами Хабельського, християнське військо не зустріне опору до самого Константинополя, та і саму столицю захопити дуже просто, адже місто «ніе обронне», за виключенням султанського палацу [s. BV]. Автор попереджав, що в палаці султана багато гармат і іншої «стрільби», він

оточений ровом і мурами. Загалом Хабельський кілька разів у тексті повторював, що не варто штурмувати міста і фортеці, в тому числі і Константинополь. Маленькі міста не оборонятимуться, а захопити великі допоможуть місцеві християнські в'язні, які краще знають місцевість.

Перед облогою Константинополя слід захопити порт, щоб перекрити шляхи постачання міста. Хабельський пропонував залишити лише Kalipski (Галіопольський?) порт, а решту — знищити. Від Константинополя війська слід розпустити до інших портів, і тут у пригоді мають стати місцеві християни, які добре орієнтуються в державі.

Далі автор викладає перелік міст, які потрібно захопити, і дає поради, як до них дійти. За два дні маршу від Константинополя є місто, прикрите горами і морем (автор не називає його), там слід залишити 10 тисяч війська. Звідти за три години будуть міста Аязмат, Паргамон та Андрумет. Ці міста оточені християнськими селами і навряд створять перешкоду війську. Потім слід відправитись до купецького міста Балкесеру, в якому очікуватиме велика здобич. Хабельський пропонує захопити ще два купецьких міста — Барсу і Карвасар. Лише награвованого в Карвасарі, за оцінками нашого автора, вистачило б, щоб оплатити 100-тисячне військо на три роки. Після захоплення перерахованих міст війська слід відправити до Анатолії.

Після взяття Константинополя християнське військо повинно піти до Єрусалиму і звільнити його, адже це — святе місто. Військо, яке звільнятиме Єрусалим, складатиметься з 30 тисяч німецьких рейтарів та 50 тисяч піших стрільців. Іспанський, шотландський та датський королі, війська папи римського та італійських держав до Єрусалиму будуть йти морем. Самого «Святого міста» штурмувати не доведеться, адже воно зовсім не має оборонних споруд, і його легко можна буде захопити. Але щоб забезпечити Єрусалим від майбутніх небезпек, у ньому залишиться половина війська, а решта буде продовжувати переслідувати розбитих турків «*czyniąc rozruch y strach po wszech krainach Bisurmańskich*». Війна закінчиться тим, що поганців бог «*rozproby iako list suchy z drzewa lecacy*» [s. D2].

В результаті перемоги над турками на відвойованих землях створять християнське королівство і поділять його на частини для управління європейськими монархами. Всі монархи будуть жити в мирі і при потребі збиратись на сейми у Константинополі [s. D3V]. Цесарський трон не буде спадковим, до нього обиратимуть почергово одного з 12 володарів християнських королівств, що утворяться на відвойованих землях.

Слід відмітити, що «*Pobudka Narodów Chrześcijańskich*», маючи ряд спільних рис з антитурецькою літературою початку XVII ст., відзначається і суттєвими відмінностями. Так, Хабельський пропонує завоювати територію, що займає Османська імперія, і створити на ній нову християнську державу, в той час як більшість побудок закликають лише розбити військо Порти. В «Побудці» автор наводить цікаві дані про географію мусульманських країн, визначає кращі шляхи сполучення, вказує точні стратегічні пункти для ударів

по турецькому війську. Цього немає в більшості інших творів такого жанру, і це, в свою чергу, робить «Pobudku Narodów Chrześcijańskich» дуже схожою на «Записки яничара», які є твором іншого турецькою в'язня, що зробив собі кар'єру у турецькому війську, але, незважаючи на це, бажав поразки турків від християн. Для цього автор «Записок яничара», як і Хабельський, ділився з читачами своїми знаннями географії Османської імперії, слабких місць турецького війська, радив як краще організувати наступ на Константинополь тощо.

Ще одним твором, в якому читачеві пропонувався проект антитурецької війни, була анонімна «Perspektiwa na upatrzzenie sposobów woïowania krajów nieprzysiacol Krzyza Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa poganskiego [...]»⁹, видана у Познані 1622 року. Це — черговий твір про Османську імперію, в якому інформація подається «з перших вуст», — автор називає себе бувшим турецьким в'язнем. За роки полону він «завжди бачив багато способів, як напасти і завоювати поган...». «Пишу, — зазначав він, — щоб побудити Польщу до тієї справи ... щоб сила і міць тієї семиголової бестії була повністю знищена і нанівець обернута, і наша Річ Посполита несмертельну славу здобула» [s. A].

Розмірковуючи про можливу війну християн з мусульманами, автор доходить передбачуваного висновку, що християни обов'язково переможуть, він бачить це в священних книгах, зокрема, у «Апокаліпсисі» Іоанна, який передбачає загибель семиголової бестії — Османської імперії, у трактуванні анонімного автора. Для перемоги християнському війську необхідно відразу напасти на Єгипет та арабські землі, адже саме звідти турки отримують більшість свого прибутку. А так як швидко допомогти цим землям турки не зможуть, бо сушею це займе багато часу, а море візьмуть під контроль флоти християнських країн, Османська імперія неодмінно програє. Автор пропонує об'єднаному християнському війську два можливі шляхи наступу. Перший — на Анатолію. Він описує Анатолію, як територію, не захищену військом, адже там немає небезпеки від ворога, заселена вона, в основному, ремісниками і купцями, які не зможуть чинити опору наступаючому війську. До того ж, там багато християнських в'язнів і рабів, які обов'язково приєднаються до війська. Другий шлях наступу — через Дунай до слов'янських народів, які перебувають у залежності від турків. Причому автор застерігає від погоні за турками, які втікатимуть від війська до Константинополя, адже так завжди можна попастися на якусь хитрість, які дуже добре знають турки. На думку автора, краще стати табором у Сербії і дочекатись, доки до війська приєднаються всі балканські слов'яни та задунайські князівства.

Таке військо повинно без жодних перешкод захопити Константинополь. Автор, як і Хабельський в «Sposobie rządu koronnego», говорить, що султанська столиця слабо захищена, на відміну від султанського палацу (це може бути навіть пряме запозичення з Хабельського), а після завоювання столиці імперії християни зможуть повернути собі і Єрусалим. Таким чином, збудуться про-

роцтва у священних книгах, передбачення астрологів султану Мураду, і Річ Посполита «здобуде собі немертну славу».

Можемо констатувати, що «*Perspectiwa na uparzenie sposobów woіowania*» — ще один утопічний проект боротьби об'єднаного християнства з мусульманським світом, який виник на хвилі піднесення загальноєвропейських антитурецьких настроїв після перемоги польського війська під Хотиним.

Як бачимо, проекти наступальної війни проти Османської імперії не є поодинокими в публіцистичному дискурсі Речі Посполитої. На нашу думку, їх головним призначенням була пропаганда Польщі як держави-оборонця європейських країн від турків. Такі проекти мали відігравати свою пропагандистську роль не лише в кордонах Речі Посполитої. Значна кількість творів перекладалась іноземними мовами, особливо латиною, що робило їх загальнодоступними для читаючої публіки всієї Європи. Не дивно, що таке поєднання пропагандистських зусиль королівської канцелярії та політичних публіцистів дало свої результати, і в Європі почало ширитись уявлення про Польське Королівство / Річ Посполиту як про передмур'я християнства / Європи. Примітно, що паралельно з уявленням про Корону, як про *antemurale cristianitatis*, існувала і протилежна оцінка діяльності Кракова / Варшави, особливо в італійській та венеціанській історіографії. Так, наприкінці XVI ст. італійський історик Дж.Б. Адріані писав: король не хоче робити з турка ворога, коли утримує з тим народом мир. Трохи пізніше до такого ж висновку дійшли історики Боччаліні та Валеро¹⁰.

Цікавим видається порівняння «паперових» (кабінетних) проектів публіцистів та, за великим рахунком, теж кабінетних, але максимально зорієнтованих на реалізацію планів антитурецької війни Владислава IV. Як відомо, всі починання короля були зупинені категоричною заборонаю сейму розпочинати війну та наймати військо. Але король встиг докладно викласти свої плани особам, яким довіряв і на підтримку яких розраховував. Так, в квітні 1646 року нунцій де Торрес долучив до свого звіту для апостольської столиці листа короля з проектом наступальної війни проти Османської імперії. Король планував відкрити проти турків три фронти. Перший — атака польського і московського військ з двох флангів на Крим. Другий — об'єднане військо дунайських князівств форсує Дунай і просувається вглиб турецьких територій. Третім фронтом мали стати постійні виправи козаків на Чорне море, які «зв'яжуть» турецький флот, тим самим унеможливлять швидке перегрупування турецьких військ. Тогочасні звіти послів європейських держав у Польщі по різному визначають кількість проектованого війська, як польського, так і союзників: від 30 до 300 тисяч. Сам король планував стати на чолі 30-тисячного війська (12 тисяч піхоти, 18 тисяч кінного). Також Владислав розраховував, що об'єднане військо отримає масову підтримку християн Османської імперії. В посольських звітах навіть зазначено хронологію королівської виправи проти турків. Згідно цих планів, король мав виїхати з Варшави 25 червня, 2 липня прибути в Ченстохову, потім направитись до Кракова (але цей переїзд не пов'язаний з планами

війни). В кінці липня король планував вже бути у Львові, 4 серпня проведе огляд військ і вирушить до Кам'янця, а потім — до Ясс¹¹.

Як бачимо, проект короля (з певними умовностями можемо вважати його за проект війни реальної, а не утопічної) не дуже відрізнявся від проектів, які пропонували публіцисти. Але в цьому місці потрібно поставити важливий, на наш погляд, наголос. Схожість проектів короля і проектів, запропонованих публіцистами, не означає, що Владислав IV «списав» свій план з публіцистичних брошур. Просто і публіцисти, і король, розмірковуючи над війною з турками, виходили з однакових передумов і дійшли до однакового висновку¹².

Тож можемо стверджувати, що ідея переможної війни загальноєвропейської християнської коаліції за керівництвом Речі Посполитої була дуже популярною в антитурецькій літературі кінця XVI — першої половини XVII ст. Військові дії пропонували розпочинати з кількох фронтів одночасно. Тут думки авторів розходились: хтось пропонував два фронти, хтось — три. Всі автори розраховували на підтримку християн, які мешкають в Османській імперії. Деякі автори давали дуже чіткі рекомендації, що, коли і як краще завойовувати на ворожій території. Більшість авторів пропонувала створити спільне європейське військо, причому до однієї коаліції потрапляли держави, які перебували в стані якщо не війни, то активного протистояння між собою. Цікаво, що часто до цієї коаліції долучали і Персію, скоріше за все, керуючись принципом: «ворог мого ворога — мій друг». На нашу думку, це — один з найцікавіших аспектів перерахованих проектів, і він заслуговує на детальніший розгляд.

Персія постійно перебувала в об'єктиві уваги польських дипломатів та політиків. На Персію, як на можливий фактор погіршення польсько-турецьких стосунків, звертав увагу на сеймі 1585 року коронний підкоморій. У своєму виступі він наголосив, що султанських погроз не варто боятись, доки його військо воює з персами, «лише після завершення перської війни про нас подумає»¹³. Аналогічна заява прозвучала вже на першому сеймі за часів королювання Жигмунда III. Тоді волинський воєвода в обґрунтування власного твердження, що Польща не має жодних проблем, говорив, що турки воюють з персами і не загрожують Кракову¹⁴. Напередодні Хотинської війни польські дипломати, гарячково шукаючи можливих союзників, скоріше за все, розглядали Персію як своєрідного гаранта або ж індикатора погіршення польсько-турецьких стосунків. Так, кілька разів на сеймах і у листуванні вищих урядників повторювалась вже знайома нам думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить з персами¹⁵. Тоді ж набула міжнародного розголосу посередницька діяльність відомого італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який пропонував свої послуги для переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I¹⁶. Але переговори не відбулись, польський король був настільки задоволений польсько-турецькою угодою під Бушею, що навіть не захотів слухати перських послів, які прибули на варшавський сейм 1618 року з пропозиціями спільної війни проти Османської імперії.

1637 року гетьман Конецпольський пропонував у листі на передсеймові сеймики співпрацю з персами, також військовий радив скористатися з того, що турецькі війська зайняті на черговій війні в Персії, і знищити буджацьких татар. А на сейм прибуло посольство від перського шаха Сафі І з пропозиціями спільної війни з Портою. Але шляхта черговий раз продемонструвала небажання втручатись в які б то не було війни, навіть заради забезпечення в перспективі південно-східного кордону держави.

Ідея можливої співпраці з Персією «відродилась» в 1640-х роках разом з планами антитурецької війни Владислава ІV. Спроба польського короля в 1640 р. зав'язати стосунки з Персією закінчилась невдачею — польський посол Теофіл Шемберг загинув під час виконання дипломатичної місії. І король писав гетьману, що дуже жалкує з цього приводу¹⁷. 1646 року домініканець Домінік ді Лука (Dominic di Luca), відправляючись до Мегрелії (Зх. Грузія), мав відвезти до перського шаха королівські листи з пропозиціями співпраці. А через кілька місяців після цієї поїздки королівський посол, виступаючи 20 листопада 1646 року у венеціанському сенаті, говорив про можливе приєднання Персії до антитурецької коаліції¹⁸.

З площини реальної політики уявлення про Персію, як про можливого союзника у боротьбі з Османською імперією, «перекочувало» до політичної публіцистики. Відомий автор кінця XVI ст. Кшиштоф Варшевіцький у видрукованих промовах про Туреччину «Turcicae quatuordecim» часто акцентує увагу на Персії, говорячи про турків. Так, Варшевіцький дорікає королю, що той не розпочав війни з Османською імперією, коли та воювала з персами, адже так було б значно легше захопити Константинополь та звільнити Єрусалим.

Але, мабуть, найкращою ілюстрацією популярності ідеї співпраці з перським шахом є вірш поета початку XVII ст. Мартина Пашковського «Rozmowa Kozaka Zaporozskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrześcianamą», який було написано і видруковано спеціально до сейму 1618 року. В ньому автор від імені перського посла закликає польську шляхту разом боротись з турками¹⁹.

Про взаємну користь від польсько-перської співпраці писав і Шимон Старовольський в «Discvrs o wojnie Turckiej». Письменник повторив відоме твердження, що турки не почнуть війну з Варшавою, не закінчивши з персами. Але автор акцентувався і на іншій стороні такої ситуації: перси тільки й чекають, щоб султан ввів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять з тилу²⁰.

В контексті утопічних планів загальноєвропейської війни проти Османської імперії можна виділити ще одну цікаву особливість: в польській суспільно-політичній думці розділяли уявлення про небезпеку від турків від небезпеки від татар, незважаючи на те, що часто це сприймалося загальною загрозою з боку мусульманського (поганського) світу. Це не означає, що автори, наприклад, боялися турків і ігнорували татар, але ставлення до них було різне. Можливо, більш вірно буде сказати: «відділення» татарської загрози від

турецької, адже політики в промовах та письменники в своїх брошурах радше відділяли, а не «розділяли» своїх ворогів. Можна привести кілька прикладів такого «відділення» і як результат — різного ставлення. По-перше, майже завжди, коли мова йшла про небезпеку з південного сходу, в королівських листах-легаціях, сеймикових ляудах чи сеймових промовах говорилося саме окремо про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними. Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а інколи порівнювали з римлянами, то про татар йшлося, як про слуг, які змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах декілька разів пробували пояснити це шляхті. Так, на сеймі 1605 року познанський каштелян Ян Остророг говорив, щоправда, досить наївно, що татари — просто найманці для Речі Посполитої, і їм слід платити жолд, а якщо будуть бунтувати (нападати на Польщу) — відправити до них кварцяне військо. Схожу позицію зайняв і Замойський. Канцлер назвав татар голодними слугами, що просять у свого господаря плати. Від них можна отримати якісь вигоди, але слід тримати їх, як хортів, на паску і відпускати, коли потрібно. При такій характеристиці татар канцлер все ж таки нагадав послам, що не завадило б відіслати до Бахчисараю упоминки²¹. Такі приклади в сеймових промовах не поодинокі.

Багатий ілюстративний матеріал щодо «відділення» татарської небезпеки від турецької дають нам плани антитурецької війни короля Владислава IV. Як відомо, 1646 року король оголосив свій проект антитурецької війни. Цьому передувала тривала підготовка: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 року король у своїх листах на сеймики закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню «віддільності» татар сприяла і сама Порта. За спостереженнями В. Чермака, характерною рисою політики Стамбула 1640-х років було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном діючої мирної угоди з Річчю Посполитою відразу ж після розгрому гетьманом Конецпольським татар під Охматовим. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від senatorів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації і у листах до senatorів в середині червня 1646 року пояснював, що він планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення давав через місяць у венеціанському сенаті королівській посол Магні (Magni)²². Навіть самі козаки, начебто, сказали під час переговорів Карлу Гамберіні, що «з татарами впоратись не важко, це — безладний, погано озброєний набрид, здатний тільки пограбувати і втекти», натомість, з турками потрібно дочекатись зручного моменту²³. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що війна з татарами і війна з турками в розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Але звернімося до публіцистики. Там теж зустрічаємо чітке відділення війни проти татар від війни турецької. Так, у «Промовах на турецьку небез-

пеку» Станіслав Оріховський писав, що турки прагнуть повністю знищити поляків, а татари «здобичі, а не держави домагаються»²⁴. Шимон Старовольський 1618 року опублікував брошуру під назвою «Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich», в якій стверджував, що «допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонесу, не будемо мати спокою на Подільській Україні. А поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимося, а й будемо небезпечні для турків і московитів»²⁵. Таким чином, Старовольський відділяв війну з татарами від війни з Османською імперією.

Історикові трактати з планами можливої війни проти Османської імперії можуть бути цікавими не лише з погляду поширення ідеї антитурецької війни в суспільстві, а й з кількох інших міркувань. По-перше, вони є свідченням розвитку географічної науки в XVII ст. і сьогодні можуть прислужитись дослідникові історичної географії, бо несуть в собі значну кількість топонімів, назв міст, річок, місцевостей у властивих для польської мови XVII ст. написанні і вимові. По-друге, польська антитурецька публіцистика XVI–XVII ст. є свідченням значного поширення знання про Схід загалом та про Османську імперію, зокрема²⁶. Перераховані трактати дають нам опосередковані свідчення про стан системи комунікації на Балканах та в Османській імперії в XVI–XVII ст. Їх автори точно вказують, скільки часу займе переміщення війська або його частин від одного міста до іншого. Але слід бути обережним і не забувати, що така «географія» може бути уявною або ж відрізнятись від реально існуючого стану речей. Відстані можуть бути спотворені / змінені авторами з міркувань агітації, щоб свідомо спростити завдання війни з Портуєю.

---

¹ *Göllner von C.* Turcica: die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. — Bd. 1: MDI-MDL / von Carl Göllner. — Bucuresti — Berlin, 1961. — 458 p.; *Ciccarini M.* Il richiamo ambivalente. Immagini del Turco nella memorialistica polacca del Cinquecento. Invenilia editrice s.r.l. — Bergamo, 1991; *Çirakman A.* From the «Terror of the World» to the «Sick Man of Europe». European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. — New York, 1996; *Hofert A.* Den Feind Beschreiben: Turkengefahr Und Europäisches Wissen uber Das Osmanische Reich 1450–1600. — New York, 2003. Також див. рецензію на монографію А. Хоферт: *Horn Kersten.* That New-time Religion: The Evolution of Religion as an Ethnographic Category in the Sixteenth Century: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=10190>

² *Strykowski M.* O wolnosci Korony Polskiey, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a o srogim zniewoleniu inszych Krolestw pod tyrańskim iarzmem Tureckim [...]. — Kraków, 1575. — S. E4.

³ *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących [...] — Krakow, 1858. — S. 9.

⁴ *Mikulski T.* Chabielski Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. — T. III. — Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1937. — S. 245–246.

⁵ *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku — Łódź, 1950. — S. 161.

⁶ *Tarnowski St.* Stan i charakter literatury politycznej:

<http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=148>

⁷ *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być [...]. — [B. m. dr.], 1675; *Chabielski M.* Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego [...] na po wtore przedrukowana [...]. — [B. m. dr.], 1675.

⁸ Про участь різноетнічних формувань у польському війську див.: *Zackiewicz T.* Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego // Nad społeczeństwem staropolskim. — T. 1: Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. — Białystok, 2007. — S. 221–230.

⁹ Perspektywa na wpatwienie sposobów wojuwania kraio w nieprzyjaciel Krzyza Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego [...]. — Poznań, 1622.

¹⁰ *Adriani G.B.* I storia de suoi tempi. — Firenze, 1583. — S. 754. Цит. за: *Marchesani P.* Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja) // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej — Warszawa, 1995. — S. 203.; *Chynczewska-Hennel T.* Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Warszawa, 2006. — S. 195.

¹¹ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 117–120.

¹² Про ще один проект війн з Османською імперією, який розглядався як проект реальної війни див.: *Сас П.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 84–102.

¹³ Dyaryusze sejmowe r. 1585; w dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku // *Scriptores Rerum Polonicarum.* — Kraków, 1901. — T. 18. — S. 321.

¹⁴ Dyaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny // *Scriptores Rerum Polonicarum.* — Kraków, 1887. — T. 11. — S. 234.

¹⁵ Передсеймовий сеймик 2 січня 1618 року (на сейм 17 лютого 1618 р). інструкція на сейм // *ASWK.* — T. 1. — S. 374.

¹⁶ Про нереалізований союз Речі Посполитої та Персії див.: *Дашкевич Я.* Українсько-іранські переговори на передодні Хотинської війни // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 124–131.

¹⁷ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. — Kraków, 2005. — S. 536–537.

¹⁸ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 54, 248.

¹⁹ Докладніше про сам вірш та обставини його написання див.: *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 38–50; *Його ж.* Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. — К. 2004. — С. 241. Дивись також мою критику тверджень В. Шевчука: *Пилипенко В.* Мартин Пашковський — забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 8. — С. 13.

²⁰ *Starowolski Sz.* Discvrs o wojnie Tureckiej. — [B. m. w.], 1633. — S. AV, A4V.

²¹ *Stzrylecki A.* Sejm z r. 1605. — Kraków, 1921. — S. 110–111, 136–137.

²² *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895. — S. 33, 34, 159, 248.

²³ Цит. за: *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках. — К., 1992. — С. 78.

²⁴ Докл. про такий розподіл небезпек та про різницю «Скіфії»-Татарії та «Азії» у творчості Оріховського див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. — К.-Кременчук, 2001. — С. 107–120.

²⁵ *Starowski Sz.* Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich // *Wybór z pism* Wrocław–Warszawa–Kraków. — 1991. — S. 158.

²⁶ Докл. про це див.: *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. — Łódź, 1950.